

Ivica Žižić

OPUS DEI – OTAJSTVO SLUŽBE.

O FILOZOFSKOM ISPITIVANJU LITURGIJE KOD GIORGIA
AGAMBENA

*Opus Dei – the mystery of office. About philosophical investigation
of liturgy in Giorgio Agamben*

UDK: 1:2-528

1Agamben, G.

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 3/2015.

135

Služba Božja 2 | 15.

Sažetak

Članak obrađuje filozofiju službe talijanskog filozofa i teoretičara kulture Giorgija Agambena polazeći od njegovih djela *Opus Dei – Arheologija službe* iz 2012. godine u kojem autor rekonstruira složene procese koji su doveli do poimanja službe (*officium*) i službenika. Agamben pronalazi korijene službe u liturgiji i liturgijskoj praksi, odnosno, u klasičnoj teološkoj misli o sakramentalnoj djelotvornosti. Rasvjetljujući mehanizme ontološke preobrazbe koji se nalaze u liturgijskim uzorcima službe, Agamben posvećuje svoje razmišljanje dvjema kategorijama – *opus operantis* i *opus operatum* – zastupajući tezu o tome da je sakramentalna ontologija djelatnosti zamijenila supstancijalističku ontologiju bitka te tako stvorila moderni ustroj službe, koji će svoju konačnu potvrdu dobiti u filozofiji Immanuela Kanta. U završnom dijelu članka, autor se kritički osvrće na Agambenove teze upozoravajući na njihove pozitivne izazove ali i rizike.

Ključne riječi: *Giorgio Agamben, liturgija, služba (officium), djelotvornost*

UVOD

Odnos između filozofije i liturgije postao je jedno od onih suvremenih križišta na kojima se susreću, prelamaju, ali i bistre sve raznolikija filozofska i teološka gledišta. Upravo je filozofija ona koja u obzorju postmodernog diskursa, u kulturnim, misaonim i religijskim previranjima, pokazuje živo zanimanje za kršćansko bogoslužje. U ovom je radu riječ o filozofskom gledi-

štu suvremenoga talijanskog mislioca *Giorgija Agambena* (rođ. 1942.), nadaleko poznatog po svojim sveobuhvatnim istraživanjima u području biopolitike, filozofije kulture i jezika.¹ Agamben usredotočuje svoj intelektualni interes na pitanje društvenog konflikta, te posebno odnosa moći i zakona. U skladu s tim, za Agambena veliku važnost igraju autori poput Foucaulta, Arendta i drugi u čijim je razmišljanjima središnje pitanje (bio)moći u modernitetu. Zapravo, za Agambena je “politizirani život” pravi predmet njegova filozofskog interesa. U metodološkom pogledu, Agamben svoju misao nazivlje *arheologijom* kulture – svojevrsnim mišljenjem “početaka”.² Pritom, Agamben se stalno vraća na tezu da su svi politički pojmovi moderne kulture u stvarnosti korjenito sekularizirani teološki pojmovi. Zbog tog se razloga Agamben gotovo sustavno sučeljava s teologijom i kršćanskom predajom, štoviše, pokušava učiniti teologiju korisnim izvorom za razumijevanje moderniteta. Čitav niz djela Agamben posvećuje tom dubokom i neraskidivom suodnosu između kršćanske predaje i zapadne kulture. Za Agambena nema dvojbe da su teologija i kršćanstvo svojom mišlju i praksom duboko oblikovali današnju kulturu. No za njega također nema razloga posumnjati da su teologija i kršćanstvo prošli kroz sekularni modernitet te su

¹ Najpoznatija djela Giorgija Agambena jesu: *L'uomo senza contenuto*, Quodlibet, Macerata 2000.; *Stanze. La parola e il fantasma nella cultura occidentale*, Einaudi, Torino 2011.; *Idea della prosa* (hr. prij. *Ideja proze*, AGM, Zagreb 2004.); *La comunità che viene*, Bollati Boringhieri, Torino 2001.; *Homo Sacer: Il potere sovrano e la vita nuda*, Einaudi, Torino 2005. (hr. prij. *Homo sacer – Suverena moć i goli život*, Karpos, Zagreb 2013.); *Stato di eccezione*, Bollati Boringhieri, Torino 2005. (hr. prij. *Izvanredno stanje*, Deltakont 2008.); *Quel che resta di Auschwitz. L'archivio e il testimone*, Bollati Boringhieri, Torino 1998. (hr. prij. *Ono što ostaje od Auschwitzta*, Antibarbarus, Zagreb 2008.); *Nudità*, Nottetempo, Roma 2009. (*Goloća*, Meandarmedia, Zagreb 2010.); *Il Regno e la Gloria. Per una genealogia teologica dell'economia e del governo. Homo sacer, II, 2*, Bollati Boringhieri, Torino 2009. Među najboljim komentarima i uvodima u Agambenovu misao treba izdvojiti: A. Murray – J. Whyte (ur.), *The Agamben Dictionary*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2011.; C. Mills, *The Philosophy of Agamben*, McGill-Queen's University Press, Montreal 2008.; J. Clemens – N. Heron – A. Murray, *The Work of Giorgio Agamben: Law, Literature, Life*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2008.; C. Dickinson, *Agamben and Theology*, TT Clark International, London 2011.

² Prigodom svojega *lectio magistralis* u Ragusi na Siciliji Agamben je izjavio da “ideja koja vodi moja razmišljanja je arheologija, ne futurologija, jer je arheologija jedini način pristupa u sadašnjost. Kao što je jednom sugerirao Michel Foucault, povijesna istraživanja koja provodimo o prošlosti nisu drugo doli sjena pitanja upućenih prema našoj sadašnjosti. Istražujući sadašnjost, mi Europejci nalazimo se prisiljeni preispitivati prošlost.” G. Sava, “La lectio di Agamben, *La Sicilia*, 9 kolovoza 2012., str. 34.

i sami postali duboko sekularizirani. Oba vida Agamben vješto kombinira i provlači kroz svoja istraživanja.

Novije Agambenovo djelo, a koje je predmet našeg razmatranja u ovom članku, *Opus Dei – arheologija službe*, objavljeno 2012. godine, predstavlja korak u iznalasku teoloških korijena danas sekularnih pojmova poput predstavnništva, djelotvornosti, odnosno službe. *Opus Dei* zadnja je knjiga drugog volumena (vol. II/5) te je sastavni dio Agambenove serije studija pod zajedničkim naslovom *Homo sacer*.³ U tom djelu, Agamben rekonstruira složene procese koji su doveli do modernog pojma *službe* (*officium*) počev od Cicerona preko liturgijske prakse i njezina odnosa prema svećeniku (službeniku) kao i klasične teološke misli o sakramentalnoj djelotvornosti pa sve do Kanta i njegova poimanja moralnog zakona i krjeposnog djelovanja preko kojega čovjek doseže svoje samoozbiljenje. Agamben kani rasvijetliti one mehanizme ontološke preobrazbe koji se nalaze u podnožju zapadnjačkog poimanja službe, a čiji je iskon u liturgiji – *djelu Božjem* (*opus Dei*). U ovom ćemo članku pokušati pronaći teorijske ključeve Agambenove filozofije liturgije. Pritom, posebnu pozornost zaslužuje pojam *službe* kroz koji postupno izranja središnja Agambenova teza o tome da je (sakramentalna) ontologija djelatnosti zamijenila supstancijalističku ontologiju bitka te tako stvorila moderni ustroj službe s dalekosežnim posljedicama za poimanje subjekta, moći i djelovanja.

1. TRAGANJE ZA LITURGIJSKIM POČECIMA SLUŽBE

Liturgija kao filozofska tema zacijelo djeluje neobično. Suvremena misao nije odveć naviknuta na ovu temu. Naizgled, riječ je o vrlo specifično teološkom tematskom djelokrugu koji se naizgled nalazi izvan epistemološkog obuhvata filozofije te teško uspijeva uspostaviti neki dublji kontakt s filozofskom spoznajom. Štoviše, moderna je misao nastala u protu-ritualnom duhu te se afirmirala u nadilaženju simbola i obreda pa je stoga filozofija u određenom smislu distancirana od liturgije, štoviše, njoj suprotna.⁴

³ Usp. G. Agamben, *Opus Dei. Archeologia dell'ufficio. Homo sacer, II, 5*, Bollati Boringhieri, Torino 2012. (U daljnjem se tekstu koristimo kraticom *Opus*).

⁴ Usp. S. Rouvillois, *Corps et sagesse. Philosophie de la liturgie*, Fayard, Paris 1995.; A. Grillo, "Aspetti della ricerca filosofica e agire liturgico. Consonanze e dissonanze tra due campi del sapere (e tra due esperienze) del XX secolo", u *Liturgia e scienze umane. Itinerari di ricerca. Atti della XXIX Settimana di studio*

S druge pak strane, one teološke, liturgija se motri kao izvorna ritualna praksa pa je misao o liturgiji zapravo i sâma izvorna teologija, tj. teologija rođena u onoj životnoj formi u kojoj se zbiva sâma vjera. U tom smislu riječ je o svojevrsnoj praktičnoj, ali zato nimalo manje reflektivnoj teologiji koja prati, tumači i proučava onaj molitveni govor od kojega je sazdan svijet vjere. Upravo na tom mjestu – gdje se teologija izručuje hermeneutici ritualne molitvene geste – nastupa zanimljiv susret s filozofijom. Naime, jedno od vrlo neobičnih pitanja u doba svjetovne modernosti – *može li molitva biti izvorom filozofije* – izazvao je i nastavlja poticati misaona traganja za liturgijom kao mjestom u kojem se održava izvorni i idealni čovjekov zavičaj svetoga.⁵ Liturgija, dakle, kao početna točka od koje valja krenuti i upustiti se u kraljike spoznaje u koje sâma liturgija nudi. Na tom se tragu pronalazi Agambenova misao o liturgiji. Ona se ne nadaje kakvom reduktivnom nadilaženju, nego se uspostavlja kao filozofsko is/raspitivanje liturgije koje smjera ukazati na dalekosežni utjecaj liturgijskoga životnoga svijeta u povijesnom ustroju zapadnjačke misli i kulture. Agambenovo ustrajno bavljenje liturgijskim uzorcima djelovanja, jezika i bivanja, iako nije vođeno teološkim motivima, ipak ulazi u djelokrug teologije i tvori poticaj, ali i kritički izazov specifično teološkim pogledima. Što se pak tiče filozofije, Agamben kuša reintegrirati liturgiju – potisnutu s obzora mišljenja u jeku moderne misli – u kontekst promišljanja temeljnih kategorija zapadnjačke misli i kulture. Taj povratak liturgije u misao zacijelo predstavlja jedan od novih prilika u filozofsko-teološkom dijalogu. Za Agambena filozofija se ne odriče mišljenja obreda, kao što je jednoc u predrasudnom mišljenju obred bio reduciran na iracionalno, nego se upravo kreće polazeći od nje. Poziv na mišljenje dolazi od “samih stvari”, od njihove vlastite racionalnosti koje iziskuju *arheologiju* – shvaćenu u izvornom smislu kao govor-o-počecima. Moglo bi se reći da na tom tragu Agamben zastupa načelo “k samim počecima”, usredotočujući se na genealogiju onto-kulturnih uzoraka službe (*officium*). Tu zamisao Agamben ostvaruje osobito uz pomoć istančanih i veoma iscrpnih filoloških analiza. Riječi, naime, pohranjuju život

della APL, CLV-Edizioni Liturgiche, Roma 2002., str. 85-120; A. Grillo, “Filosofia e liturgia: quale rapporto? Prospettive filosofiche nella svolta tardo-moderna del pensiero liturgico”, *Rivista Liturgica* 2 (2014.), str. 273-302.

⁵ Usp. G. Moretto (ur.), *Preghiera e Filosofia*, Morcelliana, Brescia 1991.; C. Fabro, *La preghiera nel pensiero moderno*, Edizioni di Storia e Letteratura, Roma 1979.

kulture u njezinu povijesnom trajanju i uvode u genealogiju njihova kulturnoga, društvenoga, političkog i religijskog bivanja. Stoga, "bavljenje riječima" za Agambena znači "arheo-loški" prebirati izvodeći na vidjelo njihovu "izvornost" koja se povijesno i kulturološki nataložila. Poradi toga, gotovo sve Agambenove detaljne analize usredotočuju se na razabiranje slojeva smisla i "značenja" koje izbiva iz njihova "izvornog smisla". Agambenova metodologija tako se formira kao hermeneutika slojevitoga, kao "genealogija", odnosno, kao "arheologija" koja se usmjerava prema "izvoru samih stvari". U tom smislu valja shvatiti i Agambenovo filozofsko mišljenje liturgije. Ono je pokušaj ogledavanja onih ritualnih uzoraka koji se pojavljuju kao "uvjet mogućnosti" onoga što u današnjem govoru i kulturnom shvaćanju nazivamo *službom*. Naime, podnaslov Agambenove studije – *arheologija službe* – upućuje na traganje za "liturgijskim počecima" službe, koju autor ponajprije vidi u *svećeničkoj liturgijskoj službi*, tj. u *djelu Božjem (opus Dei)*, kako slovi stari benediktinski naziv za liturgiju – *Bogo-služje*.

Prepoznajući liturgiju kao "početak" (*arhe*) u kojem je sačuvan "izvorni govor službe" (*logos*), Agamben ne kani tek razviti teološku elaboraciju pojma, nego dočitati njegove kulturne efekte. U tom pogledu, Agambenova *filozofija liturgije* motivira se iz drugog izvora, različitog od onoga teološkog: ona se, naime, upućuje u dočitanje kulturne institucije liturgijske službe, shvaćene kao "otajstva djelotvornosti", njezina onto-teološkog značenja te njegovih kulturnih implikacija čija se paradigma pronalazi ugrađena u ontološkim uzorcima uzoraka službe i službenika. Upravo u tom smislu, Agamben ulazi u izravni dijalog s teologijom, potičući na dijaloško mišljenje kulturne danosti kršćanske teološke tradicije kao i liturgijske predaje.

Svoju filozofsku studiju *Opus Dei* Agamben započinje izravnom *teološkom konstatacijom liturgije* koju je donio II. vatikanski sabor u konstituciji *Sacrosanctum Concilium* (br. 7). Iz toga slijedi da je liturgija *vršenje Kristove svećeničke službe*, odnosno, njegova *mističnog Tijela*. No sam termin liturgija, upozorava Agamben, pojavljuje se u crkvenom govoru tek krajem XIX. stoljeća, dok je u prijašnjem razdoblju bio u uporabi latinski termin *officium*.⁶ I dok je u djelu *Kraljevstvo i slava* pozornost bila usredotočena na "otajstvo ekonomije", u *arheologiji službe* riječ je o "otajstvu zbilj-

⁶ Usp. *Opus*, str. 7.

nosti”, odnosno, onto-teologiji djelotvornosti (*effettualità*), koju zacijelo valja razlikovati od puke učinkovitosti (*efficacia*), čiji je ontološki mehanizam vidljiv kako u etici tako i u politici, pa i u ekonomiji. Djelotvornost tako iskazuje ontološku paradigmu koja je zamijenila klasičnu supstancijalnu paradigmu koja je davala primat bitku. Naprotiv, stvarno je samo ono što je djelotvorno, a to je ujedno i jedino učinkovito. Riječ je dakako o preobrazbi ontoloških kategorija bitka u kategorije prakse pri čemu bitak prelazi u svoje praktične učinke, a to je na ponajbolji način vidljivo u *liturgijskoj službi i osobi liturgijskog službenika*. Liturgijska paradigma, uvjerenja je Agamben, nalazi se u korijenima moderne službe. Jer, služba, prema tom klasičnom teološkom poimanju, proizlazi iz snage djelovanja *ex opere operato*, tj. ozbiljuje se samom djelotvornošću djela, te duboke i neizbrisive utjecaje liturgijske *službe* i liturgijske *zbilje* prepoznavamo u modernoj igri moći i djelotvornosti.

2. ARHEOLOGIJA SLUŽBE

Povijest termina *liturgija* pokazuje sve od početka da se radi o *djelu*, tj. o javnom djelu učinjenom u korist naroda pa se stoga daje govoriti o političkoj dimenziji liturgije koja u grčkom svijetu ima mnoštvo značenja što se kreću od djelovanja u zajedničku korist, preko organizacija igara, blagdanskih slavlja ili pak nabavke hrane, oružja i drugih dobara.⁷ No važan trenutak “sakralizacije termina” dogodio se u kod grčkoga prijevoda Biblije gdje se glagolom *leitourgeo* prevodio hebrejski termin šeret, što znači *služiti*.⁸ Autor primjećuje da su prevoditelji dobro poznavali “politički” smisao grčkoga termina i zbog toga se nisu koristili nekim drugim, sličnim prikladnim terminima kojima bi se također mogao prevesti hebrejski glagol šeret, poput onoga *latreuo* ili *douleo*.⁹ Novozavjetni spisi stavljaju glagol *leitourgein* u značenje služenja zajednici za Gospodina (usp. Dj 13, 2) te u Pavlovim spisima ovaj termin ima profani značaj – tvrdi Agamben – poput onoga sakupljanja darova (usp. Rim 15, 27) ili kao *diakonia tes leitourgias* (2 Kor 9, 12).¹⁰ Naposljetku, Poslanica Hebrejima na

⁷ Usp. *Isto*, str. 13.

⁸ Usp. *Isto*, str. 15.

⁹ Usp. *Opus*, str. 15.

¹⁰ Usp. *Isto*, str. 17.

osobit način reflektira odnos između Krista i liturgijskog čina: Krist, naime, savršeno koincidira s liturgijom i upravo ta koincidencija izvor je liturgijske djelotvornosti.¹¹ Iz toga slijedi da je upravo svećeništvo mjesto na kojem valja tragati za “liturgijskom zbiljnošću”, odnosno, formom djelotvornoga liturgijskog čina. Već zarana crkvene će zajednice zamijeniti karizmatsko s pravnim značenjem svećeničke, odnosno, biskupske službe. To je razvidno u spisima pape Klementa, osobito u poslanici Korintskoj crkvi u kojoj vladaju podijele između vjernika i svećenika i u kojoj potonje opravdava govoreći o permanentnoj “liturgiji” koja svoj model ima u levitskom svećeništvu.¹² Ukratko, liturgija zadobiva značenje stalne službe koja je regulirana zakonom, odnosno *kanoonom*.¹³ Iz toga Agamben zaključuje da je liturgija bitno određena zakonom, te da upravo u mehanizmima zakona i prava valja tražiti bitna svojstva liturgijske djelotvornosti.

Drugo je područje iz kojega Agamben izvlači značenje termina *liturgija* ono žrtveno. Naime, kršćanstvo poznaje obredno uzbičenje (*anamnesis*) Kristove žrtve. *Otajstveni* karakter božanskoga djelovanja, koji je kod otaca vezan uz božansku rasporedbu (ekonomiju), ujedno je doksološki, odnosno, liturgijski misterij. Drugim riječima, “liturgijski slaveći njegovu žrtvu (njegovo ‘otajstvo’), Krist ostvaruje trinitarnu rasporedbu; otajstvo rasporedbe (ekonomije), ako je rasporedba spasenja, ostvaruje se i posreduje u liturgijskom otajstvu u kojem se ekonomska i politička metafora izjednačuju”.¹⁴ Time Agamben pokazuje, što je uostalom jedan od ciljeva čitave studije, kako se uključuju “ekonomsko-misterijska” i “ekonomsko-politička” paradigma – *opus operatum* i *opus operantis*. S tog se gledišta, liturgija kao *opus Dei* ozbiljuje otajstvo (*mysterium*) i službu (*ministerium*).¹⁵ Po svojem ustroju, liturgija se *bitno* oslanja na službenika (svećenika), ali se također *bitno* od njega razlikuje. Liturgija je djelotvorni soteriološki čin, naglašava autor, ali je ona također klerička služba – *opus operatum* i *opus operantis Ecclesiae*.¹⁶ Taj suodnos obilježen je prije svega rascjepom, jer liturgija po svojoj djelotvornosti ne ovisi o osobi svećenika. Ali je on još više obilježen jedinstvom, jer nema djelotvornog

¹¹Usp. *Isto*, str. 20.

¹² Usp. *Isto*, str. 23.

¹³ Usp. *Isto*, str. 24.

¹⁴ Usp. *Isto*, str. 31.

¹⁵ Usp. *Isto*, str. 31-32.

¹⁶ Usp. *Isto*, str. 32.

sakramenta bez svećenika. Tako su službenik i služba nerazrješivo povezani, odnosno, bitno upućeni jedno na drugo. Oko tog “misterija djelatnosti” Crkva je stoljećima domišljala i stvarala sasvim posebnu ideju djelatnosti. Riječ je o teološkom poimanju sakramentalne djelatnosti prema kojem učinkovitost sakramentalnog djelovanja ne ovisi o subjektu, ali u svakom pogledu ima potrebu za tim istim subjektom. Uzrok tog razlikovanja pronalazi se u raspravama o valjanosti krštenja koje su između III. i IV. stoljeća uzrokovale mnoge podjele u Crkvi. Naime, postavilo se pitanje je li krštenje koje je podijelio heretik ili nedostojan svećenik valjano i koja je objektivna djelatnost sakramenta. Ovisi li sakrament o subjektivnom moralnom stanju svećenika? Stoljećima je taj problem obuzimao teološku misao da bi se na koncu došlo do zaključka da samo neutralizacija svećenika kao subjekta, odnosno, da se koncepcijom instrumentalnog djelovanja može doći do pravilnog razumijevanja djelatnosti sakramenta. Ukratko, kategorija *opus operantis* bila je konačno rješenje prijepora o djelujućem službeniku i djelotvornoj službi. Taj se nauk potom ponajviše razvio zahvaljujući sistematizaciji sv. Tome Akvinskog, njegovu učenju o službeniku kao “produhovljenom oruđu”.¹⁷ Svećenikovo djelovanje ima dva uzajamno povezana dijela: “*opus operatum*, tj. učinci koji iz njega proizlaze i funkcija koju vrši u božanskoj ekonomiji; s druge strane, *opus operans* (ili *operantis*), tj. dispozicija i subjektivni modalitet preko kojega onaj koji djeluje stavlja sama sebe u bit i djelo čina. Liturgija je kao *opus Dei* djelatnost koja proizlazi iz artikulacije ovih dvaju različitih ali konspirirajućih elemenata.”¹⁸

3. OTAJSTVO DJELOTVORNOSTI

Liturgijsko otajstvo proizlazi iz trajne napetosti između *opus operatum* i *opus operantis*. Ali je novija teološka misao, počev od Oda Casela¹⁹ i liturgijskog pokreta, pokušala mimoći ove klasične kategorije te usredotočiti pozornost na jednu još izvorniju kategoriju onu Otajstva (*Mysterion*). No kategorija Otajstva

¹⁷ Usp. *Opus*, str. 38.

¹⁸ Usp. *Isto*, str. 37.

¹⁹ Usp. O. Casel, *Die Liturgie als Mysterienfeier*, Herder, Freiburg 1922.; “Zur Idee der liturgischen Festfeier”, u *Jahrbuch für Liturgiewissenschaft* 3 (1923.), str. 93-99; *Das christliche Kultmysterium*, Pustet, Regensburg 1932.

ponovno je vratila teološku misao na činjenicu sakramentalne djelotvornosti. Upravo je Casel upozorio da je Otajstvo djelovanje. “U početku ‘otajstvo’ označava praksu, *drōmena*, geste i čine preko kojih se božanski čin ozbiljuje u vremenu i u svijetu za spas ljudi.”²⁰ U začetku pojma Otajstvo nalazi se pojam *djelotvornog djela*, u-dioništva na *djelu Božjem*, odnosno, djela koje u-prisutnjuje, ozbiljuje i u svojem ozbiljenju u potpunosti ispunjava. Naime, u liturgijskom Otajstvu Crkva susreće “otajstvenu prisutnost” i upravo prisutnost predstavlja najdublju bit kršćanskog bogoslužja. Prema Caselu, ta je prisutnost djelatna (*wirklich*) a ne jednostavno učinkovita (*wirksam*); ona je prisutnost Kristovih spasenjskih djela.²¹ Suptilna razlika između *djelotvornosti* i *učinkovitosti* krije u sebi dublju razinu razumijevanja liturgije kao *djela (opus nostrae redemptionis)* a ne jednostavno kao sredstva primjene njegovih učinaka. Naime, djelotvornost se nalaže kao zasebna ontološka dimenzija zbiljnosti. Liturgija je bitno djelotvorna u smislu da tvori unutar svoga djela bitak. Već je kod Cicerona tu činjenicu dobro izražavala sintagma *esse in effectū*. Djelotvornost podjeljuje zaseban ontološki status, poseban način bivanja.²² A to je upravo obilježje liturgijskog čina – *opus Dei* – u kojem nastupa specifičan način odnošenja između bitka i prakse, djelotvornosti i učinkovitosti, djelovanja i djela. Nije riječ o samom “djelu” koliko o njegovoj “djelotvornosti” koju ustanovljuje i preko koje se ozbiljuje. Ontologija djelotvornosti pronašla je tako u okrilju teologije sakramenta ključno mjesto svoje afirmacije. Prema klasičnom teološkom mišljenju, Bog je uzročno djelatan bilo u sakramentu bilo u svećeniku koji podjeljuje taj sakrament. No sakramentalni čin ostaje onkraj etičkog stanja svećenika. Djelotvornost liturgijskog čina takoreći nadilazi samog službenika, jer proizlazi iz transcendentne djelotvornosti Kristovih čina; liturgijske formule ostvaruju ono što govore i govore ono što ostvaruju. U liturgiji je na djelu ontologija djelotvornosti. U okviru te “nove” paradigme, koja se pojavila već u skolastičkoj misli, bitak je sadržan u činu – *ipsum enim operari esse est*. Djelovanje tako posjeduje bitak i ujedno se od njega razlikuje. Međutim, “misterij liturgije u potpunosti koincidira s misterijem djelotvornosti”, a koja u sebi odražava trojstvenu dinamiku,

²⁰ Usp. *Isto*, str. 45.

²¹ Usp. *Isto*, str. 51.

²² Usp. *Isto*, str. 56-57.

događanje djelatnosti božanskih osoba Oca, Sina i Duha Svetoga, njihovu “operativnost”.²³ Sakramentalni ustroj bogoslužja Crkve nije ništa drugo doli uzbiljenje te djelotvornosti božanske ekonomije. Iz toga Agamben zaključuje da je u liturgiji na djelu ontološko-praktična paradigma, paradigma *djelotvornosti* u kojem bitak i djelovanje ulaze u sasvim poseban suodnos, štoviše, u kojem su oni suprisutni jedan u drugome.

4. OD GENEALOGIJE DO METAMORFOZE SLUŽBE

144

U odnosu na misterij djelotvornosti za Agambena se nalaze logičnim prijeći na slijedeći korak – razjasniti podrijetlo službe i njezin ontološki status. Pritom se valja ponovno vratiti na sam pojam i rasvijetliti njegove kulturološke korijene. U Rimskom Carstvu termin *munus* odgovara onome što će kršćani nazvati *leitourgia*. Riječ je o *službi* u korist jedne političke zajednice. U kršćanskom kontekstu, termin *officium* označava i svećenika i službu koju on vrši. Liturgija, konačno, upućuje na Kristovu žrtvu (prema poslanici Hebrejima) koja je javni čin za spas ljudi. Druge izvedenice ovog pojma također su *minister/ministrare*, *diakonia*, *officium* koje imaju zajednički korijen u liturgijskom djelovanju. *Officium*, međutim, nije tek moralni ili pravni status, nego način djelovanja u skladu s vlastitom biti. U njegovu korijenu, upozorava Agamben, nalazi se političko-pravni pojam *gere* koji označava upravljanje, vršenje određene dužnosti. Tako, primjerice, imperator upravlja nečim i njegova djelatnost nema svrhu u samome sebi. Slično i sudac prihvaća i izvršava određenu funkciju, utjelovljuje bilo *ministerium* bilo *effectus*: čin koincidira s djelotvornošću službe koja se tim samim činom definira. U liturgijskom kontekstu, tko vrši službu, određen je tim istim vršenjem. Djelo definira službenika, a službenik je “biće zapovijedi” (*un essere di comando*), jer se njegov bitak sav preobražava u ono “treba-biti”. Bitak se rastvara u funkcionalnoj djelotvornosti volje koja nema druge egzistencije doli sâmoga djela. Bit je djela djelotvornost. A ona zahtijeva službenika, biće zapovijedi. Naime, u naravi je službe upisana sfera zapovijedi. Služba izrasta iz onoga “treba-biti”. *Trebat* tako postaje ključno u ontologiji službe/službenika. Svećenik vrši svoju službu upravo ako je on svećenik i obratno, on je svećenik ako vrši svećeničku služ-

²³ Usp. *Isto*, str. 69.

bu.²⁴ U tom smislu, bitak propisuje djelovanje, ali je djelovanje koje definira bitak. Svećenik je biće čija je bit služba, liturgija. On se definira po svojoj djelatnosti, tj. po “trebanju” svoje djelatnosti da bi bio svećenik. Tako se uspostavlja ontološka kružnost između djela i bitka, odnosno, preobrazba bitka u “treba-biti”. Jezgra službe pronalazi se, dakle, u volji koja se stavlja u čin i preobražava njegovu djelotvornost. Zbiljnost te volje sastoji se u njezinoj djelotvornosti *ex opere operato*, tj. u njezinoj *aktualnoj prisutnosti* (*Aktualpräsenz*), rekli bi teolozi liturgijskog pokreta. Djelo nikada nije odvojeno od volje koja ga omogućuje. Djelo je u svojoj biti epifanija volje, dok je volja zbiljnost sâmoga djela. Zbiljnost i djelotvornost susreću se i isprepleću u ideji *officiuma* i na taj način ontološka perihoreza apsorpira u sebe bilo uzrok bilo učinak.

Paradigma “trebanja” koja se prema Agambenu nalazi u korijenu liturgijske službe već je na neki način prisutna u skolastičkom binomu “akta” i “potencije”. Kod Tome Akvinskog kršćanska krepost kao *habitus* se uspostavlja kao posrednička spona između akta i potencije. *Habitus* je raspoloživost za određeno djelovanje intencionirano prema djelotvornosti. *Habitus* je “način na koji biće (posebno ljudsko biće) ‘ima’ u potenciji tehniku, znanje ili mogućnost, ‘ima’ potenciju spoznavanja i djelovanja”.²⁵ Istodobno, smisao krjeposti sastoji se u djelotvornosti, ali se i odnosi na subjekt tj. na njegovo krjeposno djelovanje. U slučaju svećeničke službe, analogijom se doseže zaključak da svećenik, ako je svećenik, vrši svoju službu, ali on kao subjekt podlaže se djelovanju Kristovu – *ex opere operato*. U svećenikovoj osobi razvidno je da “Bog djeluje u nama bez nas” (sv. Toma Akvinski). Služba i krjepost tako ulaze u nerazrješivo jedinstvo. To je uostalom vidljivo u skolastičkom poimanju religije (*religio*) koja uključuje dužnost, ali je ona ujedno i krjepost. Ali i u slučaju pojma pobožnosti (*devotio*), riječ je istodobno o kulturnom djelovanju i nutarnjoj dispoziciji. U stvarnosti, radi se o dva vida jedne te iste stvarnosti – praktični i izvanjski vid (kult) i nutarnji i duhovni vid (krjepost) koji su obuhvaćeni dimenzijom *dužnosti*. Vjernik, naime, vrši svoju službu upravljenu Bogu iz “dužnosti krjeposti” (F. Suarez).²⁶

²⁴ Usp. *Isto*, str. 102.

²⁵ Usp. *Isto*, str. 109.

²⁶ Usp. *Isto*, str. 122.

Upravo polazeći od činjenice dužnosti koja se nalazi upisana u ontološku jezgru službe i službenika nije odveć teško prepoznati kontinuitet s modernitetom, osobito s filozofijom dužnosti Immanuela Kanta kod kojeg krjepost dužnosti ne odražava ništa drugo doli liturgijski model *officium*-a. Pritom, dakako, teološki pojmovi bivaju radikalno sekularizirani. No, Kantova filozofija “trebanja” (“du sollst”) potvrđuje davnu ontologiju operativnosti, zapovijedi i trebanja. “Etički je zahtjev ‘moć onoga što se treba’.”²⁷ Moć je podvrgnuta zahtjevu i upravo se u tom segmentu očituje sveza liturgijske i filozofske paradigme: u liturgijskoj službi, garancija djelotvornosti liturgijskog čina nalazi se u Kristu, a kod Kanta garancija je djelotvornosti zakon. Kant, doduše, zamjenjuje ontologiju transcendentnom filozofijom, ali upravo ta zamjena dokazuje da je ontologija trebanja zaposjela mjesto ontologije bitka.²⁸ U zapadnjačkoj misaonoj tradiciji, ponovno upozorava Agamben, postoje “dvije ontologije, različite i povezane: prva, ontologija zapovijedi, vlastita pravno-religioznom ambijentu koja se izražava imperativom i ima performativni karakter; druga, vlastita filozofsko-znanstvenoj predaji koja se izražava u indikativnoj formi (ili u supstantivnoj formi infinita ili participa – *esti, einai, on, ‘jest’, ‘bitak’, ‘biće’*) (...). Jasno različite i po mnogim obilježjima suprotne, dvije ontologije žive jedna uz drugu, natječu se i, unatoč svemu, ne prestaju se susretati, križati i povremeno prevladavati jedna nad drugom (...).”²⁹

Kantova etička filozofija zacijelo predstavlja “posljednji trenutak” ontologije zapovijedi koja zahvaća u ontologiju bitka mijenjajući je radikalno: “Kantova misao predstavlja ponovni sekularizirani pojavak ontologije *esto* u krilu ontologije *esti*, katastrofalno ponovno isplivavanje prava i religije u krilu filozofije.”³⁰ Kant je zadao konačni udarac ontologiji bitka tako da ju je zamijenio ontologijom zapovijedi. Prevagu je odnijela kategorija “trebanja” i bitak se sav pretvorio u čistu operativnost, u čisto trebanje – *sollen*. “Odnos između norme i ponašanja nije relacija bitka, nego relacija trebanja. Norme, shvaćene same u sebi, nisu konkretne činjenice, već “značenja” (*Sinngehalte*) i upravo smisao čina u kojima se uspostavljaju norme. To je smisao trebanja –

²⁷ Isto, str. 132.

²⁸ Usp. Isto, str. 139.

²⁹ Usp. Isto, str. 138.

³⁰ Usp. Isto, str. 140.

*Sollen.*³¹ To trebanje, dakle, upućuje na apsolutni, čisti zahtjev, razdvojen od bilo kakve spona s bitkom i uobličjen u poštovanje moralnog zakona koje ispunjava istu ulogu božanskog upravljanja svijetom. Moral trebanja, dakle, završni je trenutak ontologije službe.

5. KRITIČKO VRJEDNOVANJE AGAMBENOVE FILOZOFIJE SLUŽBE

Agambenovo čitanje kršćanske liturgije u mnogim vidovima predstavlja pozitivan izazov teologiji. Cjelokupna Agambenova filozofija pokazuje se moćnom, obuhvatnom mišlju koja pruža temeljne i iscrpne odgovore na pitanja kulturnih paradigmi djelatnih u našoj suvremenosti. U tom pogledu možemo se složiti s pozitivnom Raguževom prosudbom: "Agambenova arheologija kršćanske liturgije predstavlja velik izazov za teologiju. Pokazuje nam koliko je današnja moderna europska kultura nezamisliva bez kršćanske vjere, točnije bez kršćanske liturgije. Dok se moderna teologija teškom mukom vraća liturgiji kao mjestu svoje vlastite misli i daljnega promišljanja, Agambenova filozofija čini suprotno. U liturgiji prepoznaje misaoni naboj koji je presudno utjecao i utječe na cjelokupno poimanje zbilje, na shvaćanje čovjeka, na funkcioniranje društva i politike."³²

Teza o dvjema ontologijama (bitka i djelotvornosti) te o njihovim dinamičnim suodnosima, također predstavlja važan trenutak Agambenova prinosa. Prednost Agambenove analize zacijelo je veoma detaljna i iscrpna analiza ontologije službe, odnosno, pokušaj rasvjetljivanja ontologije dužnosti s nakanom da se pritom ukaže na jedinstvo između službe i službenika, ali i na njihovu razliku. Liturgijska se djelatnost pokazuje učinkovitom bez obzira na subjekt, ali opet ima potrebu za njime. Odnos između otajstva i učinkovitosti tako ostaje trajno napet, ali i plodan, jer stavlja u središte ne samo bitak nego bitak-u-djelatnosti, a to se udjelotvorenje poistovjećuje sa samim bitkom na način da nastaje nova ontologija djelotvornosti. U tom pogledu Agamben naglašava: "...sama operativnost jest bitak, a bitak je u sebi samom

³¹ Usp. *Isto*, str. 142.

³² Usp. I. Raguž, "Giorgio Agamben: Opus Dei. Archeologia dell'ufficio (Homo sacer, II, 5) – Bollatti Boringhieri, Torino, 2012., 159 str.," *Diacovensia* 20 (2012.) 3, str. 471.

operativan.”³³ Služba i djelotvornost tako stoje jedna u drugoj i nije ih moguće razdvojiti. Djelatnost je to koja stoji u sebi, ali i pronalazi svoj razlog u drugome. Liturgija ima svrhu sama u sebi, ali opet nadilazi samu sebe. Ono što zapravo definira cjelokupni liturgijski poredak jest bitak koji se preobražava u djelo.

Agambenova filozofija liturgije pod vidom ontologije operativnosti može pomoći teologiji da ponovno uspostavi kontakt s klasičnim teološkim kategorijama. Posljednjih desetljeća te su kategorije eventualno ostale u manualima, ali su praktički izišle iz teološke uporabe. Njih su zamijenili lingvistički ili performativni modeli, većinom proizašli iz suvremenih antropološko-kulturnih ili fenomenoloških istraživanja. Traganje za novim načinima razumijevanja i tumačenja sakramenata dovelo je do trajne “epistemološke krize” koja se bjelodano očitovala u dualističkom modelu dogmatske i liturgijske teologije sakramenata. Post-metafizička teologija sakramenata ne uspijeva pronaći jedinstvo, već ustraje u raznolikosti pristupa, a opet se neprestano vraća problemu zajedničke epistemologije.³⁴ Agambenova filozofija službe potiče na još nedovoljno vrjednovanje filozofskog pristupa sakramentu, koji je u krilu liturgijskog pokreta dobio puni zamah, osobito zahvaljujući Odu Caselu i Romanu Guardiniju, ali je brzo pao u zaborav. Obnova suodnosa između filozofije i liturgije neizostavno za sobom povlači posljedice za epistemološki status sakramenta u teološkoj racionalnosti. Filozofija u liturgiji ne mora imati razornu snagu, a može biti plodan kritički trenutak. Susret s Agambenovom filozofijom može biti još jedan poticaj za budućnost teologije te potvrda o prikladnosti, štoviše, nužnosti “filozofiranja u liturgiji” (*oportet philosophari in liturgia*).³⁵

Osim pozitivnih, moguće je uputiti brojne kritičke primjedbe na Agambenov filozofski sistem. Osnovni problem Agambenova pristupa sadržan je u progresivnom sužavanju i radikaliziranju teza, osobito teze o “moralnom zahtjevu”, ali također i teze o svećeničkoj službi. U prvom je slučaju riječ o svođenju ontologije dužnosti na “čisti zakon”. Agamben, zapravo, neizravno pro-

³³ Usp. *Opus*, str. 65.

³⁴ Usp. Aa. Vv., *Liturgia: Itinerari di ricerca. Scienza liturgica e discipline teologiche in dialogo*, CLV-Edizioni Liturgiche, Roma 1997.; Aa. Vv., *Sacramento e azione*, Glossa, Milano 2006.; Aa. Vv., *La forma rituale del sacramento. Scienza liturgica e teologia sacramentaria in dialogo*, CLV-Edizioni Liturgiche, Roma 2011.

³⁵ Usp. A. Grillo, “Aspetti della ricerca filosofica...”, str. 120.

vodi kantovsku metodologiju te postupno svodi otajstvo službe na čisti pojam. Takvo "raščarano" otajstvo nema drugog razloga doli da bude "čisti zakon" koji treba ispuniti. U podlozi liturgije, sugerira Agamben, nalazi samo "trebanje", odnosno, "bitak trebanja".³⁶ Time Agamben ne samo da završava svoj spis, nego i inicira ideju o kršćanstvu kao ontologiji operativnosti i djelotvornosti koja je upravo po tom svom (ideološkom) vidu prožela zapadnjačku civilizaciju. Za Agambena "trebanje" je veliki pojam koji apsorбира sav smisao službe, službenika i svih njihovih međusobnih odnosa. Teško se oteti dojmu da je autor sav svoj prethodni pojmovni instrumentarij i argumentacijski diskurs postavio upravo pod vidom "ontologije trebanja". I možda je upravo taj "zaključak" ujedno osnovna "postavka" i "pretpostavka" od koje kreće sva Agambenova arheologija službe. Ako je to točno, onda je Agambenova arheologija zapravo precizno vođeni dekonstruktivizam.

Dodatni razlog tom mišljenju pronalazimo u reduktivističkoj viziji svećeničke službe. U stvarnosti, Agamben započinje svoje djelo velikom vizijom liturgije počev od definicije II. vatikanskog sabora te složenih teoloških razmišljanja Oda Casela. Agamben veoma precizno i iscrpno prolazi kroz istančane teološke krajolike liturgije obećavajući cjelovit pristup. Međutim, upravo te početne stavove autor postupno napušta izdvajajući u njima tek ono što može dobro poslužiti pri stvaranju arhitekture "ontologije zahtjeva". Tako, primjerice, izdvaja svećeničku djelatnost iz smisla cjelokupnog događanja liturgije iako priznaje bitnu crkvenu narav liturgije pozivajući se pritom na Caselovu liturgijsku ekleziologiju.³⁷ Začudno, od kategorija "Crkve", "Tijela", "svećeničkog naroda" ne ostaje gotovo ništa u Agambenovoj analizi, ni neko društveno ili političko značenje. Svećeničko djelovanje u liturgiji, naime, ne može se razumjeti bez bitnog odnosa prema Crkvi, odnosno, liturgijskoj zajednici. Taj odnos nije jednostavno jednostran, sporedan ili tek izvanjski. Agamben je doista slabo ukazao na ontologiju zajednice unutar ontologije liturgije. Za njega je svećenik "zapovijedi", a zapravo je "biće zajednice". U Agambenovu mišljenju zajednica kao ontološka stvarnost posve je potisnuta s obzorja razumijevanja liturgije. Jer, da bi se shvatilo što znači svećenička služba, potrebno je također zaći u ontologiju

³⁶ Usp. *Opus*, str. 101.

³⁷ Usp. *Isto*, str. 40-41 i 48-49.

svećeničkog zastupanja: svećenik, naime, djeluje *in persona Christi Capitis*, što znači da je on pozvan djelovati zastupnički u Kristovo ime, govoriti i djelovati, ali ne u odnosu na sama sebe, već u odnosu na Crkvu. Agamben upravo postupa obratno: objašnjava svećenika polazeći od njega samoga i u njemu samome, u hermetičkom krugu svećenikova bitka i svećenikove službe ispuštajući posve ontologiju crkvenosti bez koje nema ni svećenika ni njegove službe.

U stvarnosti, Agambenovo svođenje svećenika na službu te izdvajanje službe i službenika u bezvremenski i bestjelesni bitak, dovodi do transcendentnog poimanja prava i njegove primjene. Pravo apsorбира povijest i antropologiju, tijelo i zajednicu. Pravo tumači sve i u pravo u sve utječe. Od subjekta pak ostaje malo ili ništa. U liturgiji je prema Agambenu subjekt opisan rubrikama i pravom, odnosno “izbrisan”, jer on postoji ako služi. Svodeći sve na tu paradigmu, primjećuje Andrea Ponso, Agamben kao da želi i u ovom području pokazati da “koncentracijski logor”, u kojem vlada potpuno brisanje subjektivnosti, ima svoje preteče u liturzijskoj službi: subjekt biva žrtvom nemilosrdne višnje moći i daje se definirati samo u odnosu na ono što on ne može.³⁸ Gotovo opsesivna usredotočenost na *effectus* i potpuno manjkavo promišljanje dioništva i njegovih antropoloških odjeka (*affectus*) dovodi Agambena do iskrivljene vizije liturgije u kojoj se transcendentno pojavljuje u obliku nužnosti i u kojem subjekt gubi ljudsko lice te se pretvara u čistog i anonimnog službenika. Djelotvornost o kojoj Agamben toliko govori u svojoj je biti bezbožna i neljudska. Ona je zapravo čisti mehanizam moći.

Agambenova arheologija u mnogim vidovima dijeli obilježja radikalnog dekonstruktivizma. U metodološkom pogledu Agambenov *Opus Dei* trpi od ustrajnog “sužavanja” na zadane zaključke tj. prema konačnim obrisima sekularizirane službe, riskirajući pritom upasti u klopku vlastite idejne konstrukcije kojom usmjerava podatke prikupljene iz teološke i filozofske predaje prema dokazivanju onto-teološke paradigme i sekulariziranog oblika službe. U tom pogledu, Agambenova je metodologija više zaokupljena traženjem vlastite koherentnosti negoli istine, što neizostavno za sobom nosi oblike ideološkog mišljenja.

³⁸ Usp. A. Ponso, “Dal Mistero all’effetto in Giorgio Agamben. Una critica a *Opus Dei*. *Archeologia dell’ufficio*”, *Rivista Liturgica* 2 (2014.), str. 323.

Podjednakom lakoćom Agamben napušta povijest i povijesnu dimenziju liturgije i kršćanstva, a tako i kršćanske objave. On liturgijsko djelo izvlači iz povijesnog trajanja i tumači nevremenskim kategorijama sugerirajući ustrajno da je kršćanstvo u svojoj biti religija trebanja i zapovijedi, a kršćanski Bog zahtjevni Bog koji neprestance nagoni na djelatnost koja zapravo nikad nije sasvim dostatna. "Povijest za Agambena ne postoji. U najboljem slučaju to je povijest prava, upravo sâmo mjesto gdje filozof može postati gramatičar i analitičar pravila zapovijedi. Ali zasigurno i mjesto gdje se biopolitika i genealogija mogu prezentirati samo u linearnom obliku, upravo kao sudbina."³⁹ Potiskujući povijest s obzora liturgije, Agamben se eklektički prepušta mišljenju transcendentálnih utemeljujućih mehanizama moći. On je već otprije kušao misliti "životne forme" kršćanstva i kršćanskog bogoslužja – sakramenta, jezika i prisege⁴⁰ i monaškog pravila⁴¹ – ali nigdje tako radikalno kao u djelu *Opus Dei*. U njemu je Agamben radikalizirao ne samo svoje teze nego i pretpostavke svodeći liturgiju na čisti pravni čin, odnosno volju, u kojem subjektivnost i objektivnost bivaju apsorbirane u čistu primjenu normi, tj. u vršenju volje. Agamben ne dopušta da sam liturgijski čin govori sam za sebe već ugušen u dijalektikama moći, postaje tek refleks prava. U tom čvrstom epistemološkom okviru, unaprijed pripravljenom da donose određene zaključke, Otajstvo službe zapravo i nije otajstvo, nego tek zastor krutog mehanizma koji nema mogućnost kakvog otvaranja prema transcendentnom i svetome. U tom smislu, preuranjen Agambenov zaključak (koji donosi već na prvim stranicama svojega spisa) da je liturgija bitno određena zakonom, odnosno, da u mehanizmima zakona i prava valja tražiti bitna svojstva liturgijske djelatnosti, zatvara uvid u pravu narav liturgije.

Radikalnom redukcijom Agamben poistovjećuje kršćansku liturgiju sa službom a službu s ontologijom "trebanja" da bi na neki način dosegao zaključak: proglasiti kršćanstvo sustavom puke dužnosti i zapovijedi, nekim stalno tinjajućim totalitarnim sustavom koji prijeto prouzrokovati nove katastrofe. Upravo

³⁹ A. Negri, "Il sacro dilemma dell'inoperoso. A proposito di Opus Dei di Giorgio Agamben", *Il Manifesto*, 24 veljače 2012., str. 10-11.

⁴⁰ Usp. G. Agamben, *Il sacramento del linguaggio. Archeologia del giuramento*, Laterza, Bari 2008.

⁴¹ Usp. G. Agamben, *Altissima povertà. Regole monastiche e forme di vita*, Neri Pozza, Vicenza 2011.

suprotno, kao što tvrdi Ivica Raguž, kršćanstvo se daje prepoznati u onome o čemu Agamben govori na koncu svoje knjige: “ontologija onkraj operativnosti i zapovijedi, etika i politika onkraj dužnosti i volje”.⁴² Agamben ne vidi kršćanstvo u svojoj ontologiji milosti i ljubavi, niti prepoznaje liturgiju u svojoj stvarnoj djelotvornosti vjere. Jer, djelovati liturgijski istovjetno je s vjerom. Vjerovati i slaviti dva su lica jedne te iste ontologije sakramenta. Agamben zaboravlja da je upravo vjera ključ liturgijske djelotvornosti. Sakramentalno djelovati istovjetno je s vjerom. Liturgija je djelotvorna upravo u snazi vjere, a ne u snazi neke višnje moći koja producira učinke iz čiste volje. A to je ujedno, kako iscrpno razlaže Andrea Bozzolo, sržna poruka Caselove teologije koju Agamben nije uspio do kraja iščitati.⁴³ On, naime, unatoč detaljnom dočitavanju Casela, stalno prešućuje ono što Casel neprestano naglašava da u sakramentu nije u igri samo volja, moć, mehanizam djelotvornosti, nego osobno i intimno, mistično dioništvo na Kristovu događaju. Liturgija, stoga, nije neki *instrumentum separatum* koja producira učinke, već kristološki događaj koji doseže čovjeka i omogućuje mu da milosno *bude*. Liturgiju radije valja shvaćati kao *događaj vjere* koja je iznutra življena kao istinski čovjekov događaj, a ne kao kruti ritualizirani mehanizam koji zatire subjekt i njegovu slobodu pod vidom “službe”. Stoga se liturgija ne može svesti na operativnost ili djelotvornost (*effectus*), već u njoj valja vidjeti samo djelo spasenja (*actus*). Nesvodljiva na mehanizam volje i moći koji producira djelotvornost apsorbirajući čovjekovu subjektivnost, liturgija je događaj koji u punini daruje subjekt.

ZAKLJUČAK: LITURGIJA – DJELO VJERE

Može li liturgija biti shvaćena jedino i isključivo iz krute djelotvornosti? “Problem je taj da se kršćanska liturgija ne iscrpljuje u njezinu vršenju: u svojim rubrikama i ‘politikama’, u svojim gestama i riječima, liturgija je više od toga i ona nadilazi svoje dijelove iako se događa unutar tih posredništava (...).”⁴⁴ Liturgija

⁴² I. Raguž, “Giorgio Agamben: Opus Dei...”, str. 473.

⁴³ Usp. A. Bozzolo, *Mistero, simbolo e rito in Odo Casel. L'effettività sacramentale della fede*, Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano 2003.

⁴⁴ Usp. A. Ponso, “Dal Mistero all'effetto in Giorgio Agamben...”, str. 327.

je sveti susret u kojem se protagonisti međusobno daruju i tako *djelotvorno* i slavljenički ispunjavaju *djelo*. Nesvodljiv na krutu ekonomiju djelotvornosti, liturgija može biti shvaćena samo kao *djelo vjere* (*opus fidei*). Liturgijski *opus* otvara prema odnosu koji dokida dijalektike ovoga svijeta i uspostavlja milosno dioništvo, zajedništvo koje uzdiže subjekt i stavlja ga u svjetlo njegove istine. Upravo u tom odnosu valja tražiti utemeljujuću dijalektiku liturgije koja ne briše ni subjektivnost ni objektivnost, već se smješta u okrilje liminalnog, ali milosnog prostora slobode dara. Kristološki događaj daruje nam se kao smisao naše slobode. On se ne može darovati a da ne uključi našu slobodu i naše dioništvo. Liturgijsko ponavljanje nije ništa drugo doli neprestano stvaranje prostora slobode dara, priopćivanje dviju sloboda – slobode Kristove prihvaćene u sakramentalnom daru i slobode čovjekove pozvanog da toj slobodi prione i preko nje ozbilji svoje biće. Smisao liturgijskog djelovanja nije tek produkcija učinaka, niti djelotvornost koja ima svoj razlog sama u sebi već neprestano omogućivanje čovjeku da bude i da postane ono što bi trebao biti. Liturgija otkriva čovjeku njegovo istinsko lice. On nije tek vršitelj višnjih odredbi i višnje volje, već darovano biće koje, omogućeno u svojoj slobodi, ide ususret punom ozbiljenju svojega bića. Zato liturgija gleda na čovjeka iz eshatološkog odredišta pružajući mu pogled iz perspektive onoga *kakav bi trebao biti*.

Kršćanstvo se ne može svesti samo na volju, spoznaju, pojmove ili zakon. Svođenje kršćanstva na te kategorije neminovno vodi u sakralno nasilje, ideološko opravdanje volje i moći, u fanatičnu, slijepu poslušnost “u ime vjere”. Kršćanstvo eminentno proizlazi iz ontologije liturgijskog (su)djelovanja, iz osviještenog i slobodnog dioništva na događaju kojim je Bog u Isusu Kristu spasio svijet i u Duhu Svetome nastavlja djelovati u Crkvi – zajednici vjere. Zato je liturgija živo vrelo onoga što kršćani jesu. U njoj se stvarno pronalazi cjelina ontologije operativnosti i ontologije bitka. Liturgija, međutim, ne iscrpljuje kršćanski identitet, već ga potiče, nadahnjuje, oblikuje, ukazuje mu da je on uvijek u nastajanju, u otkriću svoje istine, u dioništvu na Otajstvu. Giorgio Agamben svojom je mišlju radikalizirao pitanje liturgije: *opus Dei* je tek maska volje i moći – *opus voluntatis*. On zacijelo misli liturgiju u kategorijama “politiziranoga života”, ali je ne doseže u njezinoj istini povjerljivog pristajanja i uzajamnog darivanja, vedre vjere koja ne može biti drugo doli blagdansko slavlje, a ne mračne sile volje i moći koja stvara nove holokauste. Pred tim

činjenicama Agambenova filozofska misao posustaje, odustaje i okreće se prema svojim vlastitim pretpostavkama, pribijajući se prijeci ne samo u teološko mišljenje nego u čin vjere.

OPUS DEI – THE MYSTERY OF OFFICE
ABOUT PHILOSOPHICAL INVESTIGATION OF LITURGY IN
GIORGIO AGAMBEN

Summary

154

The article deals with the *philosophy of office* of the Italian philosopher and theorist of culture Giorgio Agamben and starts from his work *Opus Dei – An Archaeology of Duty*, 2012, in which the author reconstructs the complex processes that have led to the concept of office/duty (*officium*) and officials. Agamben finds the roots of office in liturgy and liturgical practice, i.e. in classical theological thought of sacramental efficiency. Throwing light on the mechanisms of ontological transformation, found in liturgical forms of office, Agamben turns his thoughts to two categories – *opus operantis* and *opus operatum* – supporting the thesis that the sacramental ontology of operativity replaced the substance ontology of being and thus created a modern structure of office, which will get its final confirmation in the philosophy of Immanuel Kant. In the final part of the article, the author takes a critical approach to Agamben's theses drawing attention to their positive challenges but also to the risks.

Key words: *Giorgio Agamben, liturgy, office (officium), operativity*